

บทที่ 2

คลองขุดในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น

คลองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นหรือก่อนหน้านั้น ส่วนใหญ่ขุดขึ้นตามแนวพระราชดำริของกษัตริย์ ซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญ อาจจะมีการขุดคลองเพื่อเป็นคูเมืองและเพื่อยุทธศาสตร์บางตามสถานการณ์และความจำเป็นของประเทศในขณะนั้น ในระยะนั้นไม่มีการขุดคลองเพื่อการเกษตรโดยตรง การใช้คลองเพื่อการเพาะปลูกอาจจะมีบ้างแต่อยู่ในวงแคบมาก

คลองตามที่พระมหากษัตริย์ทรงรับสั่งให้ขุดในระยะนั้น แบ่งเป็น 3 ลักษณะ คือ คลองภายในเมือง และคลองลัดและคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำ¹ ซึ่งปรากฏในแต่ละประเภทดังนี้

คลองภายในเมือง

คลองภายในเมืองนั้น ขุดรอบเมืองหลวงเพื่อป้องกันข้าศึกที่มารุกราน โดยจะใช้คลองที่ขุดนี้เป็นคูเมืองไปด้วยในตัว ลักษณะเช่นนี้เห็นได้จากในสมัยอยุธยาธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งนี้เนื่องมาจากในระบะเวลาดังกล่าวไทยต้องทำสงครามกับพม่าอยู่เกือบตลอดเวลา ในสมัยอยุธยาไทยรบกับพม่า 24 ครั้ง ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์อีก 20 ครั้ง รวมทั้งหมก 44 ครั้งด้วยกัน² และ

¹ ชีเกฮารุ ทานาเบ, "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย", วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่ม 2 (ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519), หน้า 84.

² สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชทานภาพ, ไทยรบพม่า (พระนคร: ศึกษปรรตาคาร 2514), หน้า 1

*๑ ไม่นทราบระยะเวลาที่แน่นอน

*๒ การคำนวณหนี้ที่ใช้ในการชดเชยนี้ ผู้เขียนคำนวณจากผลคูณของพื้นที่ขยว้ขึ้นจากการชดเชยกับค่าใช้จ่ายในการชดเชยต่อไร่ โดยประมาณเฉลี่ยว่าไร่หนึ่ง ๑.๒๕ บาทต่อไร่ ทั้งนี้โดยพิจารณาจากหลักฐานที่พบครั้งสุดท้าย คือ พระราชกฤษฎีกาชดเชยพระราชกฤษฎีกาในปี ๒๔๓๓ ซึ่งไร่หนึ่ง ๑.๒๕ บาทต่อไร่ อัตรากังกลาวนี้ ผู้เขียนใช้กับ คลองหลวงแพ่ง (๒๔๓๑) คลองอคมชลจร (๒๔๓๑) คลองเจริญ (๒๔๓๓) และคลองพระยาบรรพชา (๒๔๓๕) เพราะเห็นวาระยะเวลาไม่ห่างกันมากนักประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งคลองเหล่านี้เอกชนเป็นผู้ขุดเช่นเดียวกัน อัตราการลงทุนก็ไม่ต่างกันมากนัก สำหรับคลองบางพลีใหญ่ (๒๔๔๑) และคลองนิคมยาตรา (๒๔๔๑) ระยะเวลาดังกล่าวที่พระราชกฤษฎีกาชดเชยพระราชกฤษฎีกาถึง ๘ ปี (๒๔๓๓ - ๒๔๔๑) ผู้เขียนเชื่อว่าอัตรากังกลาวนี้คงสูงขึ้นไปอีก แต่ไม่สามารถประมาณได้ว่าเพิ่มขึ้นในอัตราเท่าไร ผู้เขียนจึงต้องใช้อัตราเดิม ทั้งนี้การคำนวณกังกลาวนี้ จึงเป็นการประมาณอย่างต่ำ

*๓ บริษัทชดเชยชดเชยต่อไปอีกหลังจากปี พ.ศ. ๒๔๔๗ แท้คงไม่มากนัก เพราะบริษัทไม่ได้นำรายงานการชดเชยของนครบาลอีก ส่วนเงินของบริษัทนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ มีจำนวน ๘๐,๐๐๐ บาท ถอดเงินที่ใช้จ่ายตัวออกไปอีก แต่ไม่ทราบแน่ชัดว่าเพิ่มขึ้นไปจำนวนมากน้อยเท่าใด เท่าที่พบก็เป็นเงินทุนของพระปฏิบัติวิเศษประสงคแต่เพียงผู้เดียว ซึ่งเขาใจว่าเป็นผู้ถือหุ้นใหญ่ของบริษัทจำนวน ๕๒,๐๐๐ บาท ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ หจข. ร. ๕ กษ. ๕.๔ จกหมายพระปฏิบัติวิเศษประสงคกรมบังคับมหุรัชกาลที่ ๕ ๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓ (๒๔๓๗), หจข. ร. ๕ กษ. หนังสือเกา แพทย์ที่ ๘๖/๓๔๖ บริษัทที่แจ้งเรื่องการชดเชย พ.ศ. ๒๔๔๑

ในการรบครั้งสำคัญที่ไทยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2112 ไทยได้
 ไขคูเมืองคันทิศตะวันออกซึ่งขุดในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1¹ ป้องกันราช-
 ธานีอย่างเต็มที่ พม่าต้องสูญเสียไพร่พลมากมายจึงจะข้ามคูเมืองเข้ามาได้ทั้ง ๆ
 ที่คูเมืองในระยะนั้นยังแคบอยู่² ถึงแม้ว่าไทยจะตองเสียเมืองให้แก่ข้าศึกแล้ว
 ก็ห้าม กษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาก็ยังทรงตระหนักถึงความสำคัญของคูเมืองอยู่ จะเห็น
 ได้ว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ทรงเตรียมการป้องกันพระนครอย่างเข้มแข็ง
 โดยให้ขุดขยายคลองชื่อคูพระนครทางคันทิศตะวันออก ซึ่งข้าศึกเคยเข้ามาได้นั้น
 ให้ลึกและกว้างกว่าแต่ก่อน ตั้งแต่วัดสามปลื้มลงไปจนถึงปากข้าวสาร³ คูเมือง
 นี้ได้เปลี่ยนสภาพเป็นแม่น้ำป่าสักในเวลาต่อมา⁴ เข้าใจว่าคูเมืองนี้ในยาม
 บ้านเมืองสงบคงใช้เป็นทางคมนาคมด้วย

การใช้ลำน้ำและคลองเป็นคูเมืองนี้ คงเป็นแนวพระราชดำริของกษัตริย์
 ในสมัยนั้นที่จะใช้ธรรมชาติช่วยในการป้องกันข้าศึก ทั้งนี้โดยพิจารณาจากที่ตั้ง
 ของเมืองหลวงทั้งอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์แล้วจะเห็นได้ว่า ราชธานี

¹ รong ศยามานนท์ พลตรีคำเนิร เลขะกุลและ นางสาววิลาสวงศ์ นพรัตน์,
ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แผ่นดินสมเด็จพระ
พระนเรศวรมหาราช; (พระนคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2516), หน้า 12.

² สมเด็จพระยาตากษานุกาพ, เรื่องเดิม, หน้า 58 - 60.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

⁴ อรุณ อิมโอชา, ชลสาร, หน้า 26 และพลุหลวง น. ณ ปากน้ำ,
รอยอดีต, (พระนคร : สำนักพิมพ์โอเคียนสโตร์ 2510), หน้า 89.

แต่ละสมัยนั้นจะมีแม่น้ำลอมรอบเกือบจะทุกคัน เช่น กรุงศรีอยุธยา จะมีแม่น้ำลอมรอบถึง 3 คัน คือ แม่น้ำป่าสัก ลพบุรี และ เจ้าพระยา ยกเว้นทางคันตะวันออกของตัวเมืองคันเดียว ที่แม่น้ำป่าสักไหลทางพระนครมากเกินไป จึงต้องขุดคูเมืองอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า คลองขื่อน้ำ¹ ซึ่งทำให้กรุงศรีอยุธยามีน้ำลอมรอบทุกคันและไทยก็ใช้ประโยชน์จากลำน้ำและคลองที่ขุดนี้ เป็นแนวป้องกันราชธานีหลายครั้งหลายหน ซึ่งเห็นได้ชัดในสงครามเสียกรุง ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112

ในสมัยธนบุรี เมื่อพระเจ้าตากสินทรงสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานีก็ทรงรับสั่งให้ขุดคลองเป็นคูเมือง เช่นเดียวกัน เพราะตระหนักถึงความจำเป็นและประโยชน์ที่จะได้รับจากคูเมือง เนื่องจากภายหลังที่พระองค์ทรงถูกเอกราชจากพม่า ไต่ลวดก็ต้องทำสงครามกับพม่าอยู่อีกถึง 10 ครั้ง² แม้ว่าจะไม่ใช่เป็นการรบที่เมืองหลวงก็ตาม แต่ก็ไม่ว่าพม่าจะจู่โจมเข้ามาถึงราชธานีได้เมื่อไร จึงต้องเตรียมการป้องกันเมืองหลวงเสียแต่เนิ่น ๆ นอกจากนี้แล้วพระเจ้าตากสินก็เคยเป็นทหารอยุธยามาก่อน ย่อมจะได้เห็นประโยชน์ของคูเมืองที่ป้องกันข้าศึกได้อย่างดี ดังนั้นเมื่อพระองค์ทรงสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเพื่อเป็นคูเมือง ดังที่ปรากฏในประวัติกระทรวงเกษตร หน้า 130 ถึง 131 ว่า

" _ _ _ ลุจุลศักราช 1133 ปีเถาะ ตรีศก³ (พ.ศ.2314) พระเจ้า

¹ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชทานภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 54.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 399 - 528.

³ จดหมายเหตุโทร ฉบับพระยาประมุขอัครราชทูต พิมพ์แจกในงานศพ นางช้อย ชูโต ปีระกา 2464 หน้า 11 กล่าววา ขุดเมื่อปีมะโรง จ.ศ. 1134.

กรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่า กรุงธนบุรียังไม่มีกำแพงเป็นที่มั่นจะป้องกันราชศัตรู
หมุ่บีจามิตร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ไพร่พลในกรุงและหัวเมือง
มาระดมกันทำค่ายฝ่ายตะวันตกตั้งแค่มุมกำแพงเมืองเก่าไปจนวัดบางว่านอย *
วงลงไปริมแม่น้ำใหญ่ตลอดลงมา จนถึงกำแพงเมืองเก่าที่ตั้งเป็นพระราชวัง
แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเป็นคูข้างหลังเมืองตั้งแต่คลองบางกอกน้อยมาออก
คลองบางกอกใหญ่หนึ่ง ราษฎรเรียกกันเป็น 3 ตอน คือ (ชื่อเส้นโดยผู้เขียน)

ตอนที่ 1	เรียกว่า	คลองวัดท้ายตลาด
ตอนที่ 2	เรียกว่า	คลองบ้านหม้อ
ตอนที่ 3	เรียกว่า	คลองบ้านขมิ้น

แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเป็นคูหลังเมือง (ปากตะวันออกของ
แม่น้ำเจ้าพระยา ผู้เขียน) ตั้งแต่กำแพงเก่าท้ายป้อมวิชัยประสิทธิ์วังขึ้นไป
จนถึงศาลเทพารักษ์หัวไซ่คอกแม่น้ำทั้ง 2 ข้างคลองหนึ่ง " (คือ คลองตลาดไป
ออกคลองโรงไหม) **

เมื่อสิ้นสมัยกรุงธนบุรีแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ทรงขึ้นครองราชย์ และสถาปนาราชวงศ์จักรีขึ้น ในขณะเดียวกันก็ทรงย้ายราชธานี
มาสร้างในที่แห่งใหม่ทางคานปากตะวันออก ซึ่งเป็นหัวแหลมของแม่น้ำเจ้าพระยา
แต่เพียงคานเดียว เพราะทรงเห็นว่ากรุงธนบุรีมีอาณาเขตทั้งสองฝั่ง โดยมีแม่น้ำ
เจ้าพระยามากกลาง เช่นเดียวกับพิษณุโลก ทำให้ลำบากในการลำเลียงอาวุธ

* วัดอมรินทราราม.

** คำอธิบายของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ในจดหมายเหตุโร
ดัมภ์พระยาประมุขนรินทร์, เรื่องเดิม, หน้า 11.

เสปียงอาหาร และผู้คนเมื่อเวลาเกิดศึกสงคราม¹

เมื่อพิจารณาที่ตั้งของราชธานีใหม่จะเห็นได้ว่าเหมาะสมมาก เพราะ ทรงเลือกเอาค่านตะวันออกที่เป็นหัวแหลมยื่นออกมา จึงได้แม่น้ำเป็นคูเมืองทาง ค่านทิศตะวันตกและทิศใต้ เพียงแต่ขุดคลองเป็นคูเมืองทางค่านทิศเหนือและทิศ ตะวันออก ราชธานีใหม่ก็จะมีน้ำล้อมรอบ ซึ่งเป็นชัยภูมิที่ท่านรัชชาก็ได้เป็นอย่างดี²

สาเหตุแห่งการขุดคูเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น สืบเนื่องมาจากสงคราม ระหว่างไทยกับพม่า ซึ่งยังรบกันอีกถึง 10 ครั้ง เป็นสงครามพม่ารุกรานไทย 5 ครั้ง ไทยรุกรานพม่า 5 ครั้ง ทั้งนี้เป็นการทำสงครามในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึง 7 ครั้ง สมัยรัชกาลที่ 2, 3 และ 4 รัชกาลละ 1 ครั้ง รบครั้งสุดท้ายใน คีตกไทยคีเมืองเชียงคอง พ.ศ. 2362³

การสงครามในสมัยรัชกาลที่ 1 ผลักดันให้พระองค์ทรงคำนึงถึง การป้องกันประเทศเป็นประการแรก จะเห็นได้ว่าโปรดเกล้าฯ ให้มีการสร้าง กำแพงเมืองและป้อมปราการอย่างรีบด่วนตั้งแต่แรกสร้างกรุงที่เดียว เพื่อให้ เสรีจทันป้องกันข้าศึก ซึ่งมีข่าวว่าเตรียมการจะยกทัพมาอยู่แล้ว⁴ พร้อมกันนั้น

¹ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394), พระนคร: มิตรรณาการพิมพ์ 2515, หน้า 2.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

³ สมเด็จพระยาตากำรราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 548.

⁴ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 25.

ก็โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคูพระนครชั้นใหม่ เพื่อใช้เป็นแนวป้องกันข้าศึกเสียชั้นหนึ่ง ก่อนที่จะถึงกำแพงเมือง ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

"__ ในจุลศักราช 1145 ปีเถาะ เบญจศก โปรดให้__ ลงมือก่อสร้างพระนคร ทั้งพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสดานมงคลในปีนั้น โปรดให้รื้อป้อมวิชัยเขนทร์และกำแพงเมืองธนบุรีข้างฟากตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างไปกว่าเก่า เกณฑ์เขมร 10,000 คนเข้ามาขุดคลองพระนครคานตะวันตก * ตั้งแต่มางลำพู ** ตลอดมาออกแม่น้ำข้างใต้เหนือวัดสามปลื้ม ยาว 85 เส้น 13 วา กว้าง 10 วา ลึก 5 ศอก พระราชทานชื่อว่าคลองรอบกรุง * คานแม่น้ำ ตั้งแต่มางลำพู คานใต้ไปจรดปากคลองข้างเหนือยาว 91 เส้น 16 วา

* ขุดปีมะเส็ง จ.ศ. 1147 เดือน 3 (พ.ศ. 2328).

** วัดบางลำพูบน ปัจจุบันคือ วัดสังเวชวิศยาราม.

* คลองรอบกรุง มีชื่อเรียกต่างกันไป 4 ชื่อ คือ คลองบางลำพู เรียกตรงช่วงที่อยู่ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาทางคานบางลำพู ส่วนช่วงที่อยู่ตรงวัดบพิตรพิมุข เรียกต่างกัน 3 ชื่อ คือ คลองวัดเชิงเลน คลองสะพานหัน และคลองโองอ่าง ในปัจจุบันนี้เรียกคลองโองอ่างแต่เพียงชื่อเดียว ดู ส. พลายน้อย, บางกอก, (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2503), หน้า 181 - 185.

รวมทางน้ำรอบพระนคร 177 เส้น 9 วา แล้วขุดคลองหลอด* จากคูเมืองเดิม 2 คลอง ออกไปบรรจบคลองรองกรุงที่ขุดใหม่ _____ " 1 (ชี้คเส้นโดยผู้เขียน)

คลองหลอดที่ขุดขึ้นนี้เข้าใจว่าจะขุดขึ้นเพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะคลองทั้งสองสายนี้ไต่แบ่งพื้นที่ระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุงออกเป็น 3 ส่วน เกือบเท่ากัน โดยแต่ละส่วนมีแม่น้ำและลำคลองล้อมรอบ ลักษณะดังกล่าวนี้ย่อมทำให้การคมนาคมและการค้าภายในกรุงเทพฯ สะดวกง่ายมากยิ่งขึ้น² ซึ่งจะเห็นได้ชัดในพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา สมัยรัชกาลที่ 2 ที่ว่า

“ตะพานข้างทางข้ามคชสาร
กออิฐปูกระดานไม้หนา
คลองหลอดแลแล้วสุคตา”

* คลองหลอด ตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารนั้น เป็นคลองเล็ก ๆ 2 คลอง คลองที่ 1 ตั้งต้นที่หลังโรงแรมรอยัล ชานานมาตามถนนราชดำเนินกลาง ไปออกคลองบางลำพูที่ใกล้ ๆ โรงภาพยนตร์เฉลิมไทย ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า คลองวัดเทพธิดาราม คลองที่ 2 เริ่มจากใกล้ ๆ วัดราชบพิธชานานไปกับถนนเจริญกรุง ไปออกคลองรอบกรุง เรียกว่า คลองวัดสุทัศน์ในปัจจุบัน ส่วนคลองคูเมืองเดิมที่ขุดในสมัยธนบุรีนั้น ปัจจุบันเรียกว่า คลองหลอด คู เกอกูล ยืนยองอนันต์, เรื่องเดิม, หน้า 10 และคู ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์, หน้า 25.

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา 2503), หน้า 74.

² เกอกูล ยืนยองอนันต์, เรื่องเดิม, หน้า 11.

นาวาคาชายพายวีนล่อง

ตามแม่น้ำลำคลองแนบเนื่อง

แพจอดท่าหน้าเมือง

นองเนื่อง เป็นซันคิโนทิก¹ (ซีกเส้นโคยผู้เขียน)

แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 ไทยจะคงทำศึกสงครามกับพม่าบ่อยครั้งก็ตาม แต่เมื่อว่างศึกสงครามพระองค์ก็ทรงส่งเสริมความเจริญรุ่งเรืองภายในประเทศ ทั้งด้านสถาปัตยกรรม ศิลปและวัฒนธรรมอย่างกว้างขวางเพื่อให้บ้านเมืองใหญ่โต เจริญรุ่งเรืองไม่แพ้สมัยอยุธยา เมื่อครั้งบ้านเมืองดี ใ้มีการสร้างพระราชวัง วัดวาอาราม และสถานที่สำคัญต่าง ๆ เลียนแบบอยุธยา แม้แต่ชื่อก็เรียกเหมือนกัน เช่น ภูเขาทอง คลองมหานาค เป็นต้น

สำหรับ คลองมหานาค นั้น รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้น ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

"... ขุดคลองใหญ่เหนือวัดสะแกอีกคลองหนึ่ง พระราชทานนามว่า คลองมหานาค * เป็นที่สำหรับประชาชนชาวพระนครจะไ้ลงเรือไปประชุมเล่น

¹ ๒ อ่างในหนังสือ บางกอก ของ ส. พลายน้อย, หน้า 20 - 21.

* ขุดเมื่อปีมะเส็ง จ.ศ. 1159 (พ.ศ. 2340)

เพลงและสัทวาในเทศกาลฤดูน้ำเหนืออย่างครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า ** และวัด
สะแกนั้น เมื่อชุกคลองมหานาคแล้ว พระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดสระเกศ..¹

คลองมหานาค นอกจากจะใช้เป็นที่พักผ่อนและรื่นเริงกัน ในเทศกาล
แล้ว ยังใช้เป็นทางคมนาคมได้อีกด้วย คลองนี้เข้าใจว่าคงเป็นที่ขึ้นขอบของหนุ่ม-
สาวเป็นอันมาก เพราะนอกจากจะได้สนุกสนานกับการ เล่นเพลงครั้งสัทวาออกสรวล
และขำขันแล้ว ² ยังจะได้ถือโอกาสเกี่ยวพาราสีกันไปด้วย

คลองลัด

ความลาดชันของสภาพพื้นที่ของที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนใต้
มีตลิ่งกระแสน้ำไหลไปแรงพอที่จะถัดเขาระวังน้ำให้เขื่อนแนวตรงได้ ทำให้
กระแสน้ำไหลคดเคี้ยว ยวนรำคาญของน้ำนี้ แต่ก็ยังปรากฏใช้
แม่น้ำเพื่อกรตขนานน้ำไว้พอสมควร ว่างไว้ก็ทาบแม่น้ำ

** คลองมหานาคสมัยอยุธยา ปรากฏในพงศาวดารว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระ
พระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าหงสาวดียกเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา พระมหานาควัด
กุเขาทองลี้ก้อออกมารบอาสาตั้งค่ายกันข้าศึก ตั้งแต่วัดกุเขาทองลงมาจนถึงวัดป่า
พลู พรรคพวกของพระมหานาคช่วยกันชุกนูนอกค่ายกันทัพเรือ จึงเรียกว่า คลอง
มหานาค ดู พระราชมังคลาจารย์กรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระ-
เชตุพน, (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2505), หน้า 41 และ สมเด็จพระ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 75.

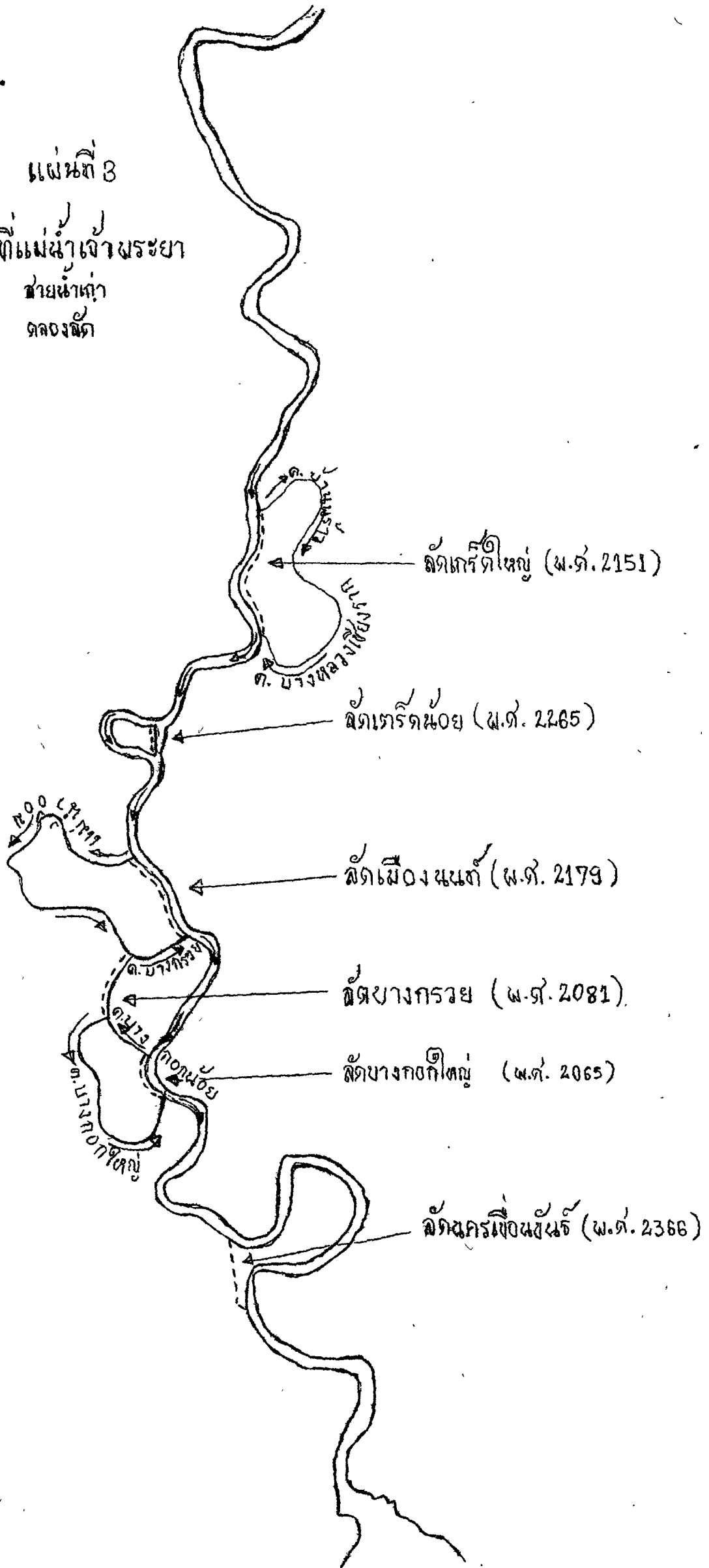
¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 75.

² จดหมายเหตุไทร ฉบับพระยาประมุขอรักษ์, เรื่องเดิม,

แผนที่ 3

แม่น้ำแม่สะมาเจาพระยา

- สายน้ำเก่า
- - - ดคลองขุด

ถือว่า เป็นหัวใจของการคมนาคมขนส่ง จึงจำเป็นต้องพัฒนาเส้นทางสายนี้ให้อยู่
ในสภาพใช้ไต่สะดวกและรวดเร็ว ดังนั้นจึงต้องมีการชุกคลองลึก และคลองเชื่อม
ระหว่างแม่น้ำ

การชุกคลองลัดนั้น มีการชุกกันมานานตั้งแต่สมัยอยุธยา และชุกกัน
เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ คลองลัดที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

คลองบางกอกใหญ่ การที่ชุกคลองนี้ขึ้น สืบเนื่องมาจากความคดเคี้ยว
ของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ ได้ตรวจสอบกับแผนที่ มี
ลักษณะดังนี้

" _ _ _ ลำน้ำเจ้าพระยา เดิม ตั้งแต่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นมา
เดินตามแม่น้ำทุกวันนี้ ขึ้นมาจนถึงปากคลองบางกอกใหญ่ * (เรียกกันว่าคลอง

---

* ความคดเคี้ยวของแม่น้ำเจ้าพระยาช่วงตั้งแต่ปากคลองบางกอกใหญ่
ไปจนออกคลองบางกอกน้อยนั้น เป็นที่กล่าวขวัญกันมากในสมัยก่อนถึงกับมีการเล่า
ขานกันต่อมาว่า มีพวกชาวเรือจอดเรือพักอยู่ที่ปากคลองบางหลวงแล้วก็ยกเตา
ไฟขึ้นไปทุ่งข้าวบนตลิ่ง เมื่อเสร็จแล้วก็ไม่ได้ยกลงเรือ ครั้นได้เวลาก็ออกเรือ
แจวไปจนถึงปากคลองบางกอกน้อย จึงนึกขึ้นได้ และจอดเรือเดินมาเอาหม้อข้าว
เตาไฟที่ลืมไว้ เสียเวลาเดินเพียงชั่วแฉับเท่านั้น ถ้าแจวเรือกลับมา
เองก็ต้องใช้เวลาอีกวันหนึ่งทีเดียว ดู ส. พลายน้อย, เรื่องเค็ม, หน้า 376

บางหลวง) * ในระหว่างวัดอรุณ ฯ กับวัดกัลยาณี ฯ ** ที่วัดกัลยาณี ฯ เองเป็น
 ตัวแม่น้ำคิงอยู่ที่วัดกะฎีจีน คือ ศาลเจ้าเจก อยู่ตอนข้างใต้วัดกัลยาณี ฯ เคียงนี้
 ลำน้ำเค็มเข้าทางคลองบางกอกใหญ่ไปเลี้ยวบางระมาคคิงชั้น รกมาออกคลอง
 บางกอกน้อย ขึ้นไปทางสามเสนไปเลี้ยวเข้าบางกรวยตรงวัดเขมา ฯ ที่เรียก
 ว่าคลองบางกรวย ทุกวันนี้คือ แม่น้ำเก่า แล้วเขาตรงนั้นไปต่อแม่น้ำอ้อม รกมา
 ออกที่เมืองนนทบุรีตั้งตะวันตก แล้วขึ้นไปทางแม่น้ำเคียงนี้ ทางอ้อมเกร็ด บางบัว-
 ทอง จนถึงบางหลวง เชียงราก แม่น้ำเก่าข้างทางบางหลวง เชียงรากฝั่งตะวันออก
 อ้อมไปออกที่คลองลาดพร้าวตอนนั้นขึ้นไปลำน้ำเค็มเป็นอย่างทุกวันนี้จนถึงกรุงเก่า. ๗

ด้วยเหตุนี้เอง สมเด็จพระไชยราชาธิราช จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ขุดคลอง
 บางกอกใหญ่ เมื่อมีมะโรง จ.ศ. 884 (พ.ศ. 2065) ขุดลัดตั้งแต่ปากคลอง
 บางกอกน้อยไปออกแม่น้ำเก่าที่หน้าวัดอรุณราชวราราม ² เพื่อย่นระยะทางให้

---

* การที่คลองบางกอกใหญ่ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า คลองบางหลวงนั้น
 เป็นเพราะว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เมื่อทรงสถาปนากรุงธนบุรีเป็น
 เมืองหลวงนั้น ใ้ตั้งพระราชวังอยู่บริเวณป้อมวิชัยประสิทธิ์ ปากคลองบางกอกใหญ่
 คนเลยเอาชื่อ "คลองบางหลวง" มาใช้เรียก คลองบางกอกใหญ่ ทั้งนี้เพราะ
 พระเจ้าแผ่นดิน คือ "หลวง" มาประทับอยู่ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ๑ กายจนาคพันธุ์
 เมื่อวานนี้ เล่ม 1, (พระนคร: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์ 2519), หน้า 6.

**
 วัดกัลยาณมิตร

¹
พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, (พระนคร:
 สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2516), หน้า 534.

²
 เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

สิ้นเช้า เป็นการประหยัดเวลาและช่วยให้การเดินทางสะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น
ต่อมาภายหลังจากที่ชุกคลองลัดนี้แล้ว กระแสน้ำก็ไหลพุ่งตรงมาทางคลองลัดเป็น
ส่วนใหญ่ จนทำให้คลองลัดช่วงนี้กลายเป็นแม่น้ำตรงบริ เวณหน้าท่าราชวรดิษฐ์
ทุกวันนี้ ¹

การชุกคลองลัดเพื่อย่นระยะทางให้สิ้นเข้านั้นเข้าใจว่าคงได้รับผลดี
มาก และราษฎรคงนิยมใช้คลองลัดมากด้วย เพราะนอกจากจะไปมาได้สะดวก
และรวดเร็วแล้วยังประหยัดเวลาในการประกอบอาชีพอีกด้วย จึงเห็นได้ว่า
กษัตริย์รัชกาลต่อ ๆ มาในสมัยอยุธยาจึงมีการชุกคลองลัดกันอีกมากมาย ซึ่งส่วน
ใหญ่แล้วจะชุกตรงที่แม่น้ำเจ้าพระยาวกไปเวียนมาระหว่าง เมืองปทุมธานี และ
พระประแดง หรือเมืองนครเขื่อนขันธ์ทางทิศใต้ ² คงจะเห็นได้ต่อไปนี้

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดเกล้าฯ ให้ชุกคลองลัด ที่บางกรวย
เมื่อปีจอ จ.ศ. 900 (พ.ศ. 2081) ตั้งแต่วัดชะลอนมาทะเลริมวัดชีเหล็ก *
ต่อมาในปีชวด จ.ศ. 970 (พ.ศ. 2151) สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ก็โปรดเกล้าฯ

¹ ค. อมาตยกุล, "นครปฐมไม่ใช่เมืองคอน", นิทานประวัติศาสตร์
และโบราณคดี, (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2504), หน้า 360

² ชีเกฮารุ ทานาเบ, เรื่องเดิม, หน้า 84

* ชุกเชื่อมแม่น้ำอ้อมกับคลองบางกอกน้อยเข้าด้วยกัน (วัดชีเหล็กอยู่
ทางคลองบางกอกน้อย วัดชะลอนอยู่ทางแม่น้ำอ้อม) ทำให้คนที่อยู่ทางแม่น้ำมา
คลองบางกอกใหญ่หรือบางกอกน้อยได้สะดวก ไม่ต้องอ้อมมาทางคลองบางกรวย
มาทางสามเสนอีกที่หนึ่ง ดู พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1,
เรื่องเดิม, หน้า 534 และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, เรื่องเดิม, หน้า 576

ให้ขุดคลองลัดที่ท้ายสามโคก เรียกว่า คลองเกร็ดใหญ่* และในปีชวค
 จ.ศ. 998 (พ.ศ. 2179) สมเด็จพระเจ้าปราสาททองก็โปรดเกล้าฯ ให้
ขุดคลองลัดเมืองนนท์ ตั้งแต่ปากคลองแม่น้ำอ้อม เมืองนนทบุรี ลงมาจนถึงวัด
 เขมา¹ ในปีชวค จ.ศ. 1084 (พ.ศ. 2265) ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
 โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเกร็ดน้อย** ซึ่งเป็นคลองลัดคลองสุดท้ายในสมัย
 อยุรยาตามที่ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดาร

ภายหลังจากที่ขุดคลองลัดแล้ว กระแสน้ำก็เปลี่ยนทางเดิน หันมาไหล
 พุ่งลงมาทางลัดใหม่ เพราะเป็นทางสายตรง กระแสน้ำจึงไหลเชี่ยวและแรง
 สามารถที่จะพังตลิ่งออกไปไครวละมาก ๆ ในฤดูน้ำหลากเป็นประจำปี จน
 ในที่สุดคลองลัดก็กลายเป็นแม่น้ำไปเกือบทุกคลอง ยกเว้นคลองลัดที่บางกรวย

---

* ขุดตั้งแต่ปากคลองลาดพร้าว (คลองบ้านพร้าวปัจจุบัน) ลงมาจนถึง
 ปากคลองบางหลวง เชียงราก เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า "คลองลัดริมวัดไก่อี๋ย"
 ดู พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1, เรื่องเดิม, หน้า 535 และ
ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 128.

¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1, เรื่องเดียวกัน,
 หน้า 535 และ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, เรื่องเดิม, หน้า 579.

** คลองนี้ขุดขึ้นเพราะทรงเห็นว่าลัดข้างปากคลองบางบัวทองนั้นคดอ้อม
 เกินไป ควรขุดลัดตัดให้ตรงเพื่อให้ราษฎรไปมาไครวสะดวก จึงโปรดเกล้าฯ
 ให้พระชนบุรี เป็นแม่กอง เกณฑ์พลนิกาห้ว เมืองบักษีโตไครคนหมื่นเศษก็สำเร็จ
 ดู พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1, เรื่องเดิม, หน้า 535
 และ ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 130

ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงโปรด ฯ ให้ชุกเท่านั้น ส่วนแม่น้ำเก่าเมื่อ
กระแสน้ำเปลี่ยนทิศทางแล้ว ก็แคบเขินจนกลายเป็นคลองไปในที่สุด ซึ่งได้แก่
คลองบางกอกใหญ่ คลองบางระมาดคลังชั้น คลองบางกอกน้อย คลองบางกรวย
และคลองบางหลวง เชียงราก ในทุกวันนี้เอง ¹

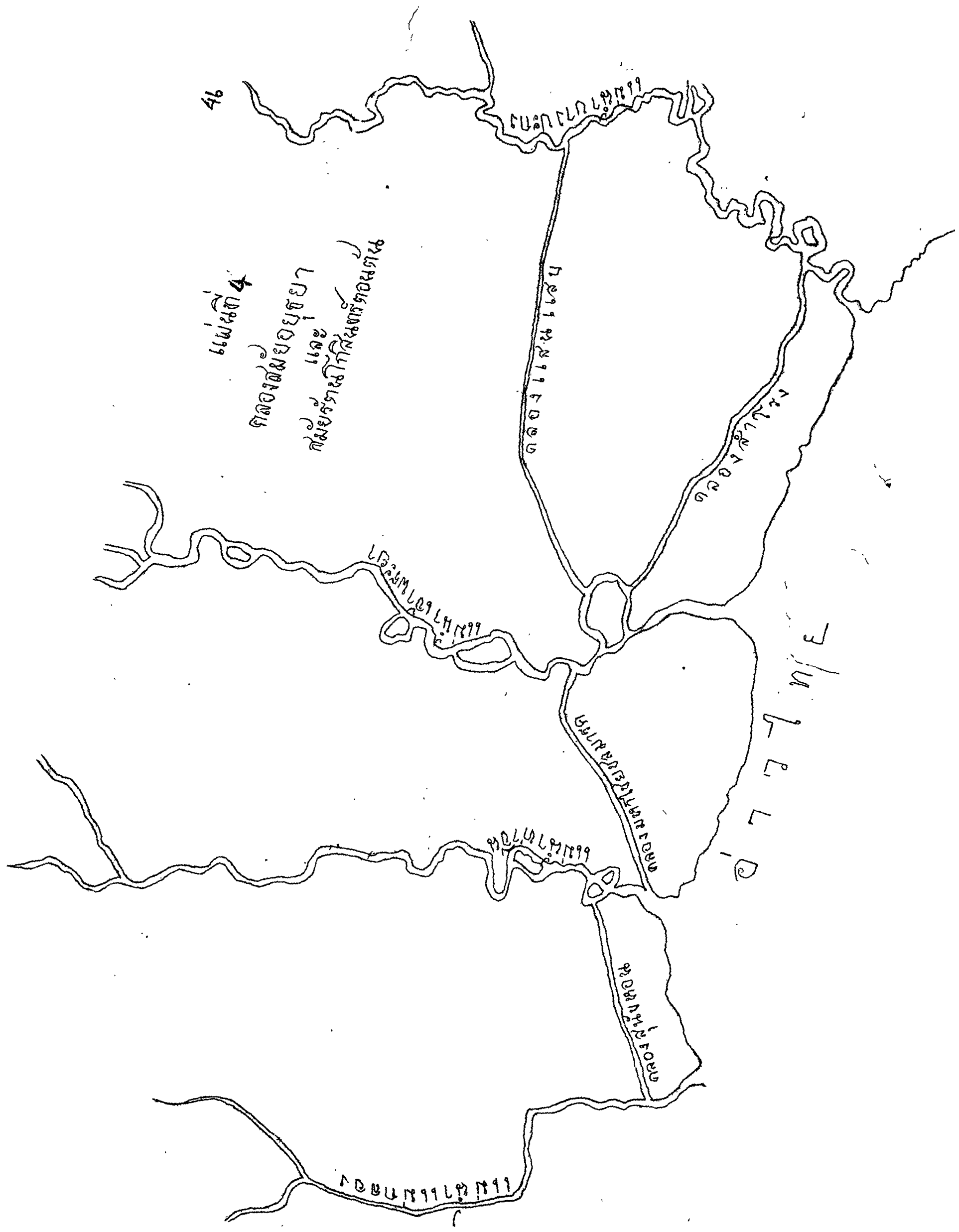
การที่คลองลัดกลายเป็นแม่น้ำไปเช่นนี้ ย่อมเป็นผลดีต่อการขนส่ง
และการค้าขาย เพราะทำให้คลองลัดส่วนที่เป็นแม่น้ำนั้นขยายกว้างออกไป
เนื่องจากการกัดเซาะของกระแสน้ำ ซึ่งมีผลทำให้เรือแพต่าง ๆ ไปมาค้าขาย
สะดวกสบายยิ่งขึ้น สามารถขึ้นลงพร้อมกันไคร่ราวละมาก ๆ ไม่เหมือนกับที่ต้อง
ถูกจำกัดในเรื่องขนาดของคลองคัง เช่นคลองลัด

เมื่อสิ้นสมัยอยุธยาแล้ว การชุกคลองลัดก็ไม่ค่อยปรากฏมากนัก แม้ใน
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็มีชุกเพียงคลองเดียวในสมัยรัชกาลที่ 2 เท่านั้น
ที่เป็นเช่นนี้คง เป็นเพราะยังมีการศึกสงครามบ่อยครั้งประการหนึ่ง อีกประการ
หนึ่งคง เป็นเพราะคลองลัดที่ชุกในสมัยอยุธยานั้น เอื้ออำนวยความสะดวกให้กับ
ประชาชน ซึ่งไม่มากนักในขณะนั้นอย่างเพียงพอ จึงไม่จำเป็นต้องชุกคลองลัด
เพิ่มขึ้นอีก

คลองลัดที่ชุกในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็คือ คลองลัดหลังเมืองนคร เซ็นชัน
ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารดังนี้

" _ _ _ (รัชกาลที่ 2) โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้านองยาเธอ
กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ไปทำเมืองนคร เซ็นชันที่ท่าคางอยู่ ให้ทำป้อมขึ้นป้อมหนึ่ง
พระราชทานนามว่าป้อมเฝ้าที่ 1 แล้วจ้างจีนชุกคลองลัดหลังเมืองทะเลออก

46

แผนที่ 4

คลองผดุงอุบลโยธา
ตำบลท่าจีน อำเภอสรรคบุรี
จังหวัดสุพรรณบุรี

JUL 1971

คลองตาลาว คลองนั้นกว้างกว่า ยาวห้าสิบเส้น ลึกห้าศอก _____ กรมหมื่น
ศักดิ์พลเสว จึงได้สร้างวัดขึ้นในคลองวัดหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้
พระราชทาน วัดไพชนพลเสว _____ "1

คลองนี้นับเป็นคลองแรกที่จ้างจีนชุก แทนการเกณฑ์แรงงานไพร่และ
วิธีการเช่นนี้ได้กลายเป็นที่นิยมกันสืบมาในภายหลัง ซึ่งได้กล่าวอย่างละเอียด
ในตอนต่อไป

คลองเชื่อมแม่น้ำ

ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ทิศทางการไหลของแม่น้ำในทวีปเอเชีย
ตอนใต้นั้นไหลลงสู่อ่าวไทย ในลักษณะที่เกือบขนานไปตั้งแต่ละติจูดที่ 14° เหนือ
ซึ่งมีประโยชน์ต่อการชุกคลองอย่างยิ่ง เพราะระยะทางที่จะชุกคลองเชื่อมแม่น้ำ
ก็สั้นเข้า ทำให้ประหยัดทั้งเวลาและค่าใช้จ่ายในการชุกเป็นอย่างมาก ดังนั้น
จะเห็นได้ว่าทั้งในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ได้มีการชุกคลองเชื่อมแม่น้ำใน
บริเวณดังกล่าวหลายคลอง

อย่างไรก็ตามการชุกคลองเชื่อมแม่น้ำในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์
ตอนต้นนั้น เป็นการชุกเพื่อกำรคมนาคมมากกว่าที่จะชุกเพื่อการเพาะปลูกโดยตรง
ถึงแม้ว่าบริเวณที่คลองชุกผ่านไปนั้นจะเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะ-
ปลูกก็ตาม ทั้งนี้เป็นเพราะว่ารัฐบาลห้ามการขายข้าวออกนอกประเทศ เนื่องจาก

---

1 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ . . .
รัชกาลที่ 2, (พระนคร: องค์การค้ำของกรุงสุภา 2504), หน้า 153 - 154
และดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2, (พระนคร: องค์การค้ำของกรุงสุภา 2505) หน้า 172

เกรงว่าจะเกิดการขาดแคลนข้าวเพื่อบริโภคภายในประเทศได้ ซึ่งมีผลทำให้ขาดแรงกระตุ้นให้ทำการผลิตข้าวด้วย ชาวนาแต่ละครอบครัวจะผลิตข้าวเพียงเพื่อบริโภคและเหลือบ้างเล็กน้อย เพื่อไว้ทำพันธุ์ในปีต่อไปกับเพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ความจำเป็นที่จะปลูกข้าวเพื่อขายยังไม่มี เพราะทุกครอบครัวก็มีข้าวเพื่อบริโภคอยู่แล้ว ชาวนาจึงไม่มีตลาดสำหรับข้าวของตนด้วยเหตุนี้เองการชุกคลองจึงไม่ใช่เพื่อขยายพื้นที่การปลูกข้าว การเพาะปลูกเป็นเพียงผลพลอยได้จากการชุกคลองเท่านั้น

การชุกคลองเพื่อการคมนาคมนั้น นอกจากจะช่วยให้ราษฎรไปมาค้าขายได้สะดวกแล้ว ยังมีประโยชน์ต่อการปกครองด้วย เพราะคลองที่ขุดเพื่อการคมนาคมนั้น มักจะเชื่อมเมืองหลวงกับหัวเมืองเข้าด้วยกัน ทำให้รัฐบาลสามารถดูแลหัวเมืองต่าง ๆ ได้สะดวกและทั่วถึงยิ่งขึ้น เมื่อพิจารณาว่าการใช้คมนาคมทางบกในทอนนั้นทำได้ไม่สะดวกและลำบากมาก ต้องลงทุนในการทำถนนเนื่องจากเป็นที่ลุ่ม พอถึงหน้าน้ำ น้ำก็ท่วมจึงต้องไปหมด ใช้คมนาคมทางบกไม่ได้ ดังนั้นการคมนาคมทางน้ำโดยอาศัยลำคลองที่ขุดจึงสำคัญยิ่ง เพราะเป็นหนทางเดียวเท่านั้นที่ทำได้สะดวกและรวดเร็วไม่ว่าจะเป็นการค้าขายหรือการปกครองก็ตาม

คลองเชื่อมแม่น้ำคลองแรกที่กล่าวถึง คือ คลองสำโรง คลองนี้ขุดขึ้นในสมัยอยุธยา เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอเมืองสมุทรปราการและแม่น้ำบางปะกง ในเขตอำเภอยางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา เข้าด้วยกัน ทำให้คนที่อาศัยอยู่บริเวณสมุทรปราการ และฉะเชิงเทรามากรุงเทพฯ ได้สะดวกขึ้น และยังช่วยให้ฝ่ายบ้านเมืองเข้าไปดูแลทุกข์หัวเมืองกึ่งเกล้าได้สะดวกและใกล้ชิดยิ่งขึ้น

คลองสำโรง ไม่ทราบแน่ชัดว่าขุดขึ้นในสมัยใด เพียงแต่มีปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

“ — — — ในคัมภีร์ราช 860 (พ.ศ. 2041) ปีมะเมีย สัมฤทธิศก สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 มีรับสั่งให้ขุดขอมคลองสำโรงและคลองทับนาง เพื่อให้เรือใหญ่ไปมาได้ ทั้งนี้เพราะเดิมคลองสำโรงซึ่งอยู่ตำบลศรีษะจร เชื่อมกับคลองทับนางที่ขุดไปออกปากน้ำคั่นเขินจะต้องชำระใหม่ ” ¹

คลองทั้งสองนี้ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงตรวจดูด้วยพระองค์เองในครั้งนั้น คลองสำโรง ปากคลองอยู่ฝั่งแม่น้ำพากตะวันออกในแขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ แนวคลองตรงไปตะวันออกต่อคลองศรีษะจร เชื่อมแต่เดิมก็กว้างขวางเกินเรือ ในระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ส่วนคลองทับนางนั้น ต่อกองสำโรงในระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง เข้าใจว่าปากคลองทับนางมาออกที่คลองสมุทรปราการทุกวันนี้ ²

นอกจากคลองสำโรงแล้ว อีกคลองหนึ่ง ซึ่งขุดในสมัยอยุธยา เช่นเดียวกันก็คือ คลองพระพุทธเจ้าหลวง หรือคลองมหาไชยชลมารค คลองนี้เป็นคลองเก่า เรียกว่าคลองโคกขาม เป็นคลองที่ก่อกว้างมาก การคมนาคมไปมาลำบาก และเต็มไปด้วยอันตราย ซึ่งจะเห็นได้จากพระราชดำริของสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระพุทธเจ้าเสือ) ในปี 1066 (พ.ศ. 2247) ว่า

¹ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, เรื่องเดิม, หน้า 498 และ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, เรื่องเดิม, หน้า 17.

² พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, เรื่องเดิม, หน้า 498.

“— — — คลองโคกขาม * นั้นก่เคี้ยวมาก คนทั้งปวงจะเดินเรือ
 เข้าออกก็ยาก ต้องอ้อมวกไปไกลกันคนัก ควรเราจะให้ขุดลัดค้ำเสียบให้ตรง
 จึงจะชอบ — — — จึงมีพระบรมราชโองการตรัสสั่งสมุหนายก (เจ้าพระยาจักรี —
 ผู้เสียน) ให้ตะเภาเหล็กหัวเปื่องให้ไต่สามหมื่นไปขุดคลองโคกขาม และให้
 ตรงตลอดไป — — —”¹ คลองสายนี้ขุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาไปออก
 แม่น้ำท่าจีน ยาว 340 เส้น กว้าง 8 วา พื้นคลองกว้าง 5 วา ลึก 6 ศอก
 ขุดเมื่อปีระกา สิ้นศกศักราช 1067 (พ.ศ. 2248)² แต่คลองสายนี้ขุดไป
 ได้เพียงครึ่งหนึ่ง สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 ทรงประชวรสวรรคต คลองที่ขุด
 จึงค้างอยู่

---

* คลองโคกขามมีเรื่องแสดงถึงความกล้าหาญและความซื่อสัตย์ของ
 พันท้ายนรสิงห์ เรื่องมีอยู่ว่า เมื่อศักราช 1066 (พ.ศ. 2247) พระพุทธเจ้า—
 เสือเสด็จข้ายเรือพระที่นั่งเอกชัย จะไปทรงเบ็ดที่ปากน้ำเมืองสมุทรสาคร
 ครั้นเรือพระที่นั่งไปถึงตำบลโคกขามและคลองที่นั่นคนก่เคี้ยวนัก พันท้ายนรสิงห์
 ซึ่งถือท้ายเรือพระที่นั่งก็ค้ำแก้ไขมิทันท่วงที หัวเรือพระที่นั่งโค่นกระทบกิ่งไม้
 อันใหญ่เข้าก็หักตกลงไปในน้ำ พันท้ายนรสิงห์ตกใจกระโดดจากเรือพระที่นั่ง
 ขึ้นมาบนฝั่งและยื่นกรานให้พระพุทธเจ้าเสื่อประหารชีวิตของตนตามชนมประเพณี
 แม้พระเจ้าอยู่หัวจะทรงไต่ถ้อยก็ไม่ยินยอม พระองค์จึงต้องสั่งประหารชีวิตตาม
 คำอ้อนวอนของพันท้ายนรสิงห์ผู้ซึ่งรักระเบียบวินัยยิ่งกว่าชีวิตของตัวเอง ดู
พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, เรื่องเดิม, หน้า 576 — 580.

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 579.

² ประวัติการขุดคลอง, เรื่องเดิม, หน้า 129.

ต่อมาในศักราช 1083 (พ.ศ. 2264) ปีนครศรีศก ในแผ่นดินพระ—
 สรรเพ็ชญ์ ที่ 9 (ขุนหลวงท้ายสระ) พระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเบิก
 ที่ปากน้ำท่าจีน ทอดพระเนตรเห็นคลองนี้ชุกคางอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
 ให้พระราชสงครามเป็นแม่กอง เสด็จคนหัวเมืองให้ไต่ 3 หมื่นเศษ จัดการ
 ชุกคลองนั้นต่อไป พระราชสงครามเป็นแม่กองชุกอยู่ไต่ 2 เดือนเศษก็สำเร็จ
 โปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามเป็น 2 ชื่อด้วยกันคือ ตั้งแต่ปากคลองด่าน
 แม่น้ำเจ้าพระยาไปจนถึงคลองโคกขามเรียกว่า "คลองพระพุทธเจ้าหลวง"
 ตั้งแต่คลองโคกขามจนถึงแม่น้ำท่าจีนเรียกว่า "คลองมหาไชยชลมารค" ¹

ภายหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาแล้ว การชุกคลองเชื่อมแม่น้ำก็เลิกไป
 ชั่วระยะหนึ่ง มาเริ่มชุกอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 3 ในสมัยนี้มีการชุกคลอง 3
 สายด้วยกัน คือ คลองสุนัขหอน คลองบางขุนเทียน และคลองแสนแสบ สอง
 คลองแรกเป็นการชุกเพื่อปรับปรุงสภาพคลองที่มีก่อนนั้นให้ดีขึ้น ส่วนคลองแสน—
 แสบซึ่งชุกใหม่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง

การชุกคลองสุนัขหอน และคลองบางขุนเทียนนั้น เข้าใจว่า ชุกขึ้น
 เพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญ เพราะมีจุดประสงค์ที่จะแก้คลองเก่าไม่ให้ตันเขิน
 จะไต่ไม่เป็นอุปสรรคต่อการคมนาคม ซึ่งปรากฏชัดเจนในพระราชพงศาวดารว่า
 "— — รัชกาลที่ 3 โปรดให้เจ้าพระยาคลัง เป็นแม่กองไปชุกคลอง
 สุนัขหอน* เจ้าพระยาคลังพิจารณาเหตุเห็นว่าน้ำชนกันที่ตรงนั้นคงตันทุกแห่ง ถ้า
 ชุกคลองแยกเข้าไปที่น้ำชนกันให้สายน้ำไหลเข้าไปตรงที่น้ำชนนั้นก็ไม่ต้อง
 จึงจ้างจีนชุกที่น้ำชนแยกเข้าไปบริเวณโพธิ์ห้าส่ายหนึ่ง แล้วขอแรงกระบือราษฎร

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130

* ชุก พ.ศ. 2371

ชาวบ้านลงลุยในคลองนั้น น้ำขึ้นลง เขียววักลิกอยู่ใต้อันตึ้นมาจนทุกวันนี้ ลิ่นเงิน
ค่าแรงเงินชุกเป็นเงิน 102 ชั่ง 4 ตำลึง 1 สลึง 1 เฟื้อง — — —" ¹

ส่วนคลองบางขุนเทียนนั้น เป็นการขุดคลองเก่าที่ตึ้นอยู่ให้ลึกขึ้น
เพื่อให้สามารถใช้เดินเรือได้โดยสะดวก ดังที่ปรากฏในทางพระราชพงศาวดารว่า

" — — — ลุศักราช 1193 (พ.ศ. 2374) ปีเถาะ ตรีศก — —
โปรดให้พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ทองจีน) เป็นแม่กองจ้างจีนชุกคลองเก่า
ที่ตึ้น ตั้งแต่คานวัดปากน้ำไปถึงบางขุนเทียนตอนหนึ่ง กว้าง 14 วา ลึก 4
ศอก ยาว 78 เส้น 18 วา เป็นเงิน 245 ชั่ง 18 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง
อีกตอนหนึ่งตั้งแต่บางขุนเทียนไปถึงวัดกกวัดเลายาว 100 เส้น เป็นเงิน
381 ชั่ง 19 ตำลึง 3 บาท 2 สลึง เข้ายัน 2 ทอดยาว 178 เส้น 18 วา
รวมเงิน 627 ชั่ง 18 ตำลึง 1 บาท — — —" ²

ภายหลังการขุดขอมคลอง 2 สายนี้แล้ว รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ
ให้ขุดคลองสายใหญ่อีกสายหนึ่ง คือ คลองแสนแสบ คลองสายนี้ขุดขึ้นเพื่อใช้
เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ในการทำสงครามระหว่างไทยกับเขมรและญวน ในปี
พ.ศ. 2380 เนื่องจากการขนส่งเสบียงอาหารและการไปมาระหว่างกรุงเทพฯ
กับเขมรและญวนนั้นลำบาก และเสียเวลามาก ดังนั้นในศักราช 119 (พ.ศ.
2380) เดือนยี่ ขึ้น 4 ค่ำ ปีมะกานพศก จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒน์-
รัตนโกษา เป็นแม่กองจ้างจีนชุกคลองตั้งแต่วัดท่าอิฐไปถึงบางขุนเทียน เป็นระยะ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 1,
(พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา 2504), หน้า 95.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

ทาง 1,337 เส้น 19 วา 2 ศอก ลึก 4 ศอก กว้าง 6 วา ราคาเส้นละ 70 บาท ¹ รวมเป็นเงินประมาณ 96,000 บาท ² ชุกเสร็จในกักราช 1202 (พ.ศ. 2383) ชาวโทศก. ตอนต้นคลองเรียกว่าคลองแสนแสบ ตอนปลายคลองเรียกว่า คลองบางขนาก ³

คลองแสนแสบนี้ว่าเป็นคลองที่สำคัญมาก เพราะเป็นคลองที่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ซึ่งช่วยนระยะทางไปมาระหว่างเมืองปาดิจนแปดริ้วกับกรุงเทพฯ ⁴ ถึงแม้ว่าในระยะแรกนั้นเป้าหมายของการขุดคลองที่แท้จริงอยู่ที่การสงคราม แต่ภายหลังสงครามแล้วปรากฏว่าคลองสายนี้กลายเป็นเส้นทางเดินเรือ ไปมาค้าขายที่สำคัญของราษฎร ⁵ โปรกเกล้า ๆ ให้ซ่อมแซมใหญ่ให้แก่วินาศปากคลองจากเดิม ซึ่งกว้าง 6 วา เป็นกว้าง 8 วา กับให้มีทางโยงทั้งสองฝั่งคลอง ฝั่งละ 6 ศอกค้วย ⁶ ทั้งนี้เพื่อสนับสนุนการคมนาคมและการค้าขาย ซึ่งนับวันจะขยายตัวมากยิ่งขึ้นให้ได้รับความสะดวกและรวดเร็วขึ้นเอง

---

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

² วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, เรื่องเดิม, หน้า 45.

³ ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 16 .

⁴ ทจช. ร. 5, กษ 9. 2/46 ประกาศกระทรวงเกษตรฯ วิชาการ เรื่องขอมคลองแสนแสบ ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448).

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

การชุกคดลงในสมัยอยุธยาและรัชกาลที่ 1 นั้น ใช้แรงงานเกณฑ์เป็นสำคัญ มาเริ่มเปลี่ยนเป็นจ้างจีนชุกในสมัยรัชกาลที่ 2 และได้รับความนิมอย่างกว้างขวางในสมัยต่อมา การเกณฑ์แรงงานมาชุกนั้น รัฐบาลไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอะไรเลย เพราะถือว่าเป็นหน้าท่อย่างหนึ่งของราษฎรที่มาเข้าเวรรับราชการอยู่แล้ว เขาเหล่านี้ต้องเอาเสบียงอาหารมาเอง เอาเครื่องใช้ไม่สอยเท่าที่พอจะหาได้มาเอง และมาทำงานให้รัฐบาลโดยไม่ได้รับค่าตอบแทนจากแรงงานของตนแต่อย่างใด การใช้แรงงานเกณฑ์ชุกคดลงนั้น มีผลเสียเช่นกัน คือ เสียเวลาในการชุกคดลงนานมาก และชุกได้ไม่เต็มที่เท่าที่ควร เพราะแรงงานเกณฑ์ขาดประสิทธิภาพในการชุก ขาดเครื่องมือชุกที่มีประสิทธิภาพ และขาดความกระตือรือร้นที่จะชุกด้วย เนื่องจากไม่ได้รับผลประโยชน์จากงานที่ตนทำเลย

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ภาวะการค้าขายกับต่างประเทศขยายตัวขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ทำให้เศรษฐกิจของประเทศฟื้นตัวได้รวดเร็ว ในขณะเดียวกันความสำคัญของเงินตราก็เพิ่มสูงขึ้นตามลำดับ เพราะการซื้อสินค้ากับต่างประเทศนั้นอาศัยเงินตราเป็นสื่อกลาง รัฐบาลจึงหาวิธีการหาเงินตรามาใช้จ่ายเพื่อการนี้ โดยพยายามหารายได้จากพวกแรงงานเกณฑ์หรือไพร่ นั่นเอง จะเห็นได้ว่า การเกณฑ์แรงงาน ตั้งแต่เดิมนั้น บรรดาผู้ชายซึ่งมิได้เป็นทาส คือผู้ชายไทยที่บรรลุนิติภาวะแล้ว ยกเว้นเชื้อพระวงศ์ ชุนนาง ภิกษุ และทาส จะต้องมาทำงานให้รัฐบาลปีละ 3 เดือน¹ พอมาถึงรัชกาลที่ 3 ยอมให้ชายฉกรรจ์ชำระเงินแทนได้ โดยคิดราคา 6 บาทต่อเดือน² คือปีละ 18 บาทนั่นเอง

¹ วอลเทอร์ เอฟ เวลลา, เรื่องเดิม, หน้า 45.

² สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ราชานุญาต "คำนำให้ราชบัณฑิตยสภา" คำานานภาชีอากร, หน้า 7 - 8.

ส่วนหาสที่รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงานผู้เป็นนายจะลงจ่ายให้รัฐบาล เป็นรายปีคนละ 5 บาท¹ และชาวจีนเสีย 6 สลึงต่อ 3 ปี โดยไม่ต้องถูกเกณฑ์ แรงงาน²

ด้วยวิธีการเช่นนี้ ทำให้รัฐบาลมีเงินตราที่จะค้าขายกับต่างประเทศได้ มากขึ้น การคัดลอกตัวขึ้น ขณะเดียวกันรัฐบาลก็หันไปจ้างเงินชุกคลองแทนแรงงาน เกณฑ์ ซึ่งนอกจากจะมีความชำนาญกว่าแล้วยังประหยัดค่าใช้จ่ายในการชุกคลอง อีกด้วย *

¹ H.G. Quaritch Wales. Ancient Siamese Government and Administration, London, 1934. P. 200.

² เรื่องเดียวกัน.

* เพื่อให้เข้าใจง่ายขอยกตัวอย่าง เปรียบเทียบกับคลองมหาไชยชลมารค ซึ่งชุกในสมัยพระนุทธเจ้าเสือ มีระยะทางยาวเพียง 340 เส้น แต่ใช้แรงงานเกณฑ์ ถึง 30,000 คน ชุกนานกว่า 1 ปี ถ้าแรงงานเหล่านี้เสียเงินแทนคนละ 18 บาท ต่อปีก็จะเป็นจำนวนเงินถึง 540,000 บาท เมื่อเปรียบเทียบกับ การชุกคลองแสนแสบ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งมีระยะทางยาวถึง 1,337 เส้น 19 วา 2 ศอก ใช้เวลา ชุกนานถึง 3 ปี แต่เสียเงินค่าจ้างเงินชุกเพียง 96,000 บาท ถ้าใช้แรงงานเกณฑ์ ชุกคลองแสนแสบคงต้องใช้คนไม่ต่ำกว่า 30,000 คน เช่นกัน และคงชุกไม่เสร็จ ภายใน 1 ปี เพราะระยะทางยาวกว่าคลองมหาไชย ฯ ในที่นี้สมมุติให้แรงงานเกณฑ์ ชุกคลองแสนแสบเสร็จภายใน 1 ปี เมื่อคิดเป็นเงินตราที่จะได้รับจากแรงงานเกณฑ์ ที่ใช้ชุกคลองสายนี้ในกรณีที่พวกเขาจะเสียเงินแทน จะได้เงินเป็นจำนวนถึง 540,000 บาท แต่รัฐบาลจ้างเงินชุกจะเสียเงินเพียง 96,000 บาท รัฐบาลจึงมีเงินเหลือ จากการจ้างเงินชุกคลองแทนการเกณฑ์แรงงานถึง 444,000 บาท ตัวเลขนี้อาจ ไม่ถูกต้องนัก แต่ก็พอเป็นข้อยืนยันได้ว่า การจ้างเงินชุกคลองนั้นใช้ทุนน้อยกว่าการ ใช้แรงงานเกณฑ์ชุกคลอง ในเมื่อรัฐบาลต้องการเงินแทนแรงงานเกณฑ์.

สิ่งที่น่าสังเกตุอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า การชุกคลองเท่าที่ผ่านมานั้น ส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นจากพระราชดำริของกษัตริย์หรือความเห็นชอบของกษัตริย์ ผู้ที่รับสนองส่วนใหญก็เป็นข้าราชการผู้ใกล้ชิด การชุกคลองเช่นนี้จึงเกิดขึ้นจากการที่กษัตริย์ทรงเห็นประโยชน์เป็นสำคัญ ราษฎรไม่มีโอกาสที่จะชี้แนะหรือมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในการชุกคลองแต่ละสายเลย ดังนั้นจึงเป็นไปได้ที่การชุกคลองเท่าที่ผ่านมามอาจไม่ตรงกับความต้องการของราษฎรโดยตรง

จากที่กล่าวมานั้น เห็นได้ว่า คลองชุกสมัยรัชกาลที่ 3 ดำเนินตามแบบอยุธยา คือ ชุกขึ้นเพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญมากกว่าที่จะชุกเพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูก แม้ว่าในสมัยนี้จะมีการทำสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ตาม ไทยก็ห้ามส่งข้าวออกไปขายต่างประเทศ ดังนั้นจึงไม่มีแรงกระตุ้นที่มากพอที่จะทำให้ราษฎรเร่งเพิ่มผลผลิตข้าวของตน ในเมื่อผลผลิตที่มีอยู่นั้นมีพอกินพอใช้ อย่างเพียงพออยู่แล้ว.